

דו"ח סיור 26 – עדות ודתות בחיפה

כתבה וצילמה: [אפרת נקש](#). אם מצאתם שגיאה – אשמח אם [תכתבו אלי](#) ואתקן.

תאריך הסיור: 24.3.2014

פרטי המדריך: [גלי \(יגאל\) נחום](#), 0526848463

אתרים: [מרכז קסטרא](#), [שכונת כבאביר ומסגד האחמדיה](#), [טיילת לואי](#), [מרכז הבהאים](#), [המושבה הגרמנית](#), [ואדי ניסנאס](#), [מערת אליהו](#), [סטלה מאריס](#), תצפיות בחיפה.

אתרים בתיאום: [מרכז הבהאים](#), [כנסיית סטלה מאריס](#), מסגד האחמדיה – ניתן לתאם ביקור עם

הסבר מקומי בטלפון 04-8385002

מפת סימון שבילים: 4 – הכרמל

[לנקודת הרחבה – עיצוב הגנים הבהאים](#)

לוח זמנים	מקום ומנהלה	תכני הדרכה
	נסיעה לחיפה	<p>מבצרים צלבניים בדרך לחיפה</p> <ul style="list-style-type: none"> ● מבצר ארסור – אפולוניה, להרחבה בסיור בגן לאומי אפולוניה – תל ארסוף. ● מצודה צלבנית בנמל קיסריה, להרחבה על המצודה בסיור בקיסריה. ● מבצר כפרלט – הבונים, להרחבה על כפרלט בסיור בחוף הבונים. ● מבצר דטרוא – עתלית, מבצר דטרוא (חורבת קרתא). ● מבצר עתלית, להרחבה בסיור בתצפית על מבצר עתלית. ● למפת מבצרים צלבניים.
08:00	מרכז קניות קסטרא, מול ציור הקיר מצפון	<ul style="list-style-type: none"> ● לפנינו ציור קרמי הגדול מסוגו בעולם (נכון למרץ 2014) של האמן אריק בראואר, צייר ואמן אוסטרי-ישראלי, אשר יצירותיו מוצגות בישראל ובאוסטריה. הוא מתגורר לסירוגין בווינה ובעין הוד בישראל. הוא נמנה עם מייסדי אסכולת וינה של ריאליזם פנטסטי. ● היצירה היא ציור על אריחי קרמיקה, והמוטיבים – מהתנ"ך. ● הציור המרכזי – אדם וחווה בגן-עדן:



<ul style="list-style-type: none"> ● אדם וחווה ניצבים משני צדי עץ-הדעת הענק, שבמרכזו צף ונשקף אלינו ראש מיסטי צהוב, אולי דימוי אלוהי. נחש ארגמני ענק מאחד את אדם – זנב הנחש מכסה על ערוות אדם וקצהו מעוור את עיניו, ואת חווה הקוטפת פרי מהעץ האסור ענף – מכסה את ערוותה והיא מחובקת בידי המפלצת הנחשית, אשר כאילו הייתה לה לשיער. חיות, פרחים ועופות ארכאיים חוברים כולם לתמונה עתירת דמיון, צבע כחול בחלק העליון וחום בחלק התחתון, חגיגה של בריאה פלאית, דחוסת לבלוב, מעוף, חיים. ● בפינות השמאלית והימנית של הציור מצוירים כבשה וזאב, נמר וגדי – מתארים את חזון אחרית הימים של הנביא ישעיהו: "וְגַר זָאב עִם כֶּבֶשׂ, וְנֹמֵר עִם גְּדִי יִרְבֹּץ" (ישעיהו יא ו). ● מימין למטה מצוירות דמויות המתקדמות לעבר אדם – רמיזה לתורת האבולוציה. ● משני צדי הציור המרכזי נפרשים שתי סדרות של ציורי קיר קרמיים, כל סדרה בת תריסר יחידות. ● מצד שמאל, תמונות מספרי בראשית, במדבר ויהושוע: רביעייה ראשונה ממזרח למערב סיפורי יעקב – מימין: יעקב נלחם במלאך, משמאל: רחל, בלהה ויעקב; רביעייה שנייה יוסף, רביעייה שלישית – יהושוע בן-נון. ● מצד ימין, תמונות מספר שופטים: סיפורי גדעון ושמשון – "תמות נפשי עם פלישתים"; ומספרי שמואל א', שמואל ב': סיפורי שאול ודוד – בוכה על אבשלום התלוי על עץ בשערותיו. ● ברואר עיצב נחש קרמי עצום המקיף את הכיפה המרכזית של הבניין. קדקוד הכיפה הוא ראש הנחש, שבעיני האמן מסמל את הרפואה. ● באתר מספר גלריות ושני מוזיאונים (הכניסה חינם): <ol style="list-style-type: none"> 1. מוזיאון קסטרא העתיקה – מוזיאון ארכאולוגי המציג את הממצאים שהתגלו בחורבת קסטרא בעיקר מהתקופה הביזנטית. 2. בובה של מוזיאון – מוזיאון המציג כ-55 מוצגים באמצעות בובות וסצנות מההיסטוריה של העם היהודי, ועוד מעל 10 סצנות מתוך אגדות ילדים. 		
<ul style="list-style-type: none"> ● העמוד המפוסל, הממוקם מעל תקרת זכוכית ומקבל את פני הבאים מהכביש, מתאר את השיר חד גדיא. ● הכרמל בנוי מסלע גיר, המים מחלחלים בו ובוקעים בשוליים, שם היו בעבר הישובים. היישוב חיפה היה בתחילה למטה, ורק כיום רוב הבתים הם בכרמל למעלה. ● ליד המקום בו נמצא בית החולים רמב"ם היה יישוב חיפה הקדום, מדרום לו היה היישוב שקמונה – במקום שבו היום נמצא המכון לחקר ימים ואגמים, ומדרום לשקמונה היה היישוב קסטרא. ● השם קסטרא מופיע במדרש איכה רבה: "'צִיָּה ה' ליעקב סביביו צריו" – כגון חלמיש לנוה, קסטרא לחיפה, סוסיתא לטבריה, יריחו לנוערן, לוד 	<p>מרכז קניות קסטרא, ליד עמוד מפוסל קרוב לכביש</p>	<p>08:15</p>

<p>לאונו (איכה רבה א נ"ב) – צמדי ערים של עיר נכרית ליד עיר יהודית, שמציקה לתושביה.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● בכניסה למנהרת הכרמל נמצאו שרידי העיר קסטרא, עיר נוצרית, לעומת חיפה ושקמונה שהיו יישובים יהודים. לפני כריית המנהרה ביצעו חפירות הצלה. העיר התקיימה החל מראשית התקופה הביזנטית ועד לראשית התקופה המוסלמית (המאות 4-8 לספירה). רוב ממצאי קסטרא כוסו בעפר, חלק מהממצאים הועברו למוזיאון רוקפלר, ומעט ממצאים מוצגים במרכז קסטרא. ● המינרטים על השלוחה מצפון – שכונת כבאביר, שתושביה שייכים לפלג האחמדים באסלאם (שם נבקר בהמשך). ● המבואות הדרומיים של חיפה הם אזור מתפתח. מערבית לנו – מרכז עסקים עירוני. ● מרכזי העסקים של חיפה נמצאים בשוליים הדרומיים והצפוניים של העיר. 		
<ul style="list-style-type: none"> ● דרך פרויד היא חלק מ-"דרך המצפורים", שבה 22 נקודות תצפית. חיפה טיפסה לכרמל רק במאה השנים האחרונות, בעיקר מתקופת המנדט. על כל שלוחה נבנתה שכונה. לפי חוק עזר עירוני בריטי – לא בונים בוואדיות. חיפה נבנתה לפי תכנית גדס, והוואדיות נשארו ריאות ירוקות. ● היום, ככל שעולים בחתך טופוגרפי – עולה הרמה הסוציו-אקונומית של התושבים. ● בסוף העלייה בדרך פרויד מתחברים לציר הכרמל – בקטע של רחוב חורב. ציר הכרמל הוא כביש שעובר על קו פרשת המים של הכרמל, לכוון דרום – דרך כפרי הדרוזים לאליקים, ולכוון צפון – עד לסטלה מאריס. הגשם שיורד ממזרח לקו פרשת המים נשטף לתוך מפרץ חיפה, וממערב לקו פרשת המים – נשטף לחוף הים התיכון. ● בחיפה ישנה מגמה לפתח את העיר התחתית כמרכז בילויים, אולם תושבי הכרמל לא יורדים למטה לבלות. ציר מוריה הוא ציר הבילויים של חיפה. ● שכונת אחוזה היא שכונת גנים שנבנתה בשנות ה-20 של המאה ה-20. ● ממזרח לשכונת כבאביר, קרוב לציר הכרמל, נמצאת שכונת כבירים – שרוב תושביה יהודים. השכונה נמצאת על שלוחה, כשמדרום לה ערוצו של נחל שיח, ומצפון – נחל עמיק. ● החיסרון עבור שכונות שעל השלוחות הוא שאין קשר ישיר משלוחה לשלוחה, ועל מנת לעבור משלוחה לשלוחה יש לחזור לציר הכרמל. ● ברחוב כבירים, ממערב לצומת עם רחוב ישראל עמיקם, עוברים לשכונת כבאביר. ניתן להבחין בהבדל בסגנון הבנייה. 	<p>נסיעה לשכונת כבאביר</p> <p>כולל 30 דקות הפסקת בוקר בקניון חיפה (עזריאלי)</p>	<p>08:25</p>
<ul style="list-style-type: none"> ● אך סמלי הוא שבחיפה, שחורטת על דגלה את הדו-קיום, ישנו פלג אחמדי. ● חיפה היא העיר הקדושה למקסימום דתות בישראל. ירושלים קדושה 	<p>מסגד האחמדיה, רחוב רענן</p>	<p>09:15</p>

<p>ל-3 דתות: יהדות, נצרות, אסלאם, ואילו בחיפה חיים בשלום כותות, דתות, עדות ומיעוטים: הבהאים, הכרמליתים, האחמדים, הטמפלרים, יהודים, נוצרים ומוסלמים.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● להרחבה על הקהילה האחמדית בסיכום ההרצאה על מיעוטים ופולקלור במדינת ישראל. ● החג' היא אחת ממצוות האסלאם. לכל מדינה יש מכסה של אנשים היוצאים לחג', והישראלים נכללים במכסה הירדנית. לפני 15 שנה יצאו אחמדים מחיפה לחג', ובשערי מכה, כשאמרו שהם משכונת כבאביר – ענו להם שהם אחמדים ולא נתנו להם להיכנס. שנה לאחר מכן, אותם אנשים נסעו לחג' ואמרו שהם מוואדי ניסנאס – ונכנסו. שריף ענדֶה, ראש העדה, לא יכול להיכנס למכה. 	<p>58ב</p>	
<ul style="list-style-type: none"> ● באפיק נחל שיח מדרום נמצאו שרידי כנסייה צלבנית-כרמליתית וכן מערה (מול עין משוטטים) ששימשה את הנזירים, המכונה "מערת קומתיים". לפי המסורת הנוצרית אליהו הנביא עצמו התגורר במערה. זו מערה טבעית שהורחבה על ידי הנזירים לצורכיהם. פתח המערה חסום בדלת מתכת. הנזירים התגוררו במערות החל מהתקופה הצלבנית והשתמשו במי המעינות לגידולים חקלאיים. הם נעזרו גם בתרומות שקיבלו מצליינים. בתחילת המאה ה-13 חברו הנזירים והקימו את המסדר הכרמליתי. הם בנו את הכנסייה שהייתה בעלת שתי קומות ובעלת חומה כפולה לכיוון מערב. ההתיישבות במקום פסקה בעקבות התפוררות הממלכה הצלבנית. בסמוך לשרידי הכנסייה נבנתה קפלה קטנה שבקירותיה שובצו אבנים מהכנסייה. הקפלה נבנתה על ידי הכרמליתים לאחר חזרתם לאזור הכרמל. ● לורנס אוליפנט בספרו חיפה, מספר על הנחל ועל השרידים של ההתיישבות הכרמליתית. הוא קורא למקום "עמק הקדושים והמעונים" (להרחבה על לורנס אוליפנט בסיור בבית אוליפנט בדלית אלכרמל). ● המסורת הכרמליתית מספרת שהנזירים שישבו במקום נטבחו בידי הכובשים המוסלמים. ● בחלקו התחתון של נחל שיח ניצב בוסתן ה'יאט – בוסתן נטוש שהיה שייך למשפחת ה'יאט, אחת המשפחות הערביות העשירות בחיפה שלפני קום המדינה. עצי הבוסתן מושקים ממי עין שיח באמצעות מערכת תעלות. ● חזרנו לציר הכרמל, בית הכט בשדרות הנשיא 142 – היה במקור בית מלון טמפלרי. ● תחנת הכרמלית – הכרמלית היא הרכבת התחתית הקצרה ביותר בעולם. ● מוזיאון יפני טיקוטין בשדרות הנשיא 89. 	<p>נסיעה לטיילת לואי</p>	<p>09:55</p>
<ul style="list-style-type: none"> ● טיילת לואי – בנם של משפחת גולדשמיט, משפחת יהודים אמידה מדרום אפריקה, היה לואי – אריאל. במלאת לו 19 שנים הוריו קנו לו מכונית, ואחרי חודשיים נהרג. המשפחה תרמה את הקמת הטיילת 	<p>טיילת לואי / טיילת</p>	<p>10:15</p>

<p>ואחזקתה להנצחת זכרו.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● כאשר חיפה הייתה רק למרגלות הכרמל, מי שעלה לכרמל היו מתבודדים ונרדפים, או אנשים שפשוט תפסו להם את כל המקומות הטובים למטה. לדוגמה, הדרוזים עלו לכרמל, כי היו דת נרדפת. ● כך גם היה בגליל העליון. הגליל העליון שגשג בתקופה הביזנטית, הייתה אז צפיפות אוכלוסין אדירה, המקומות בגליל התחתון היו תפוסים, ואז היהודים עלו לרמת הגולן – שם נמצאים שרידי בתי הכנסת התלמודיים והביזנטיים. ● מהעבר השני של המפרץ – עיר הנמל החשובה עכו. במשך השנים חיפה הייתה בצילה של עכו, חיפה הייתה מקום מנותק. בתקופה החשמונאית, במאה ה-1 לספירה, אלכסנדר ינאי כבש את חיפה, וליישוב הנכרי שהיה בה הצטרפו גם יהודים. בחיפה היה רצף של יישוב יהודי כאלף שנים. מתקופת הבית השני ועד לתקופה המוסלמית הקדומה הייתה בחיפה קהילה יהודית. ● השם חיפה מוזכר במשנה ובתלמוד: רבי אבדימי דמן חיפה (מהעיר חיפה) היה אמורא בדור השני והשלישי לאמוראי ארץ ישראל. בתלמוד ירושלמי מסכת ברכות כתוב: "אין מעבירין לפני התיבה לא חיפנין ולא בישנין ולא טיבעונין מפני שהן עושין היהין חיתין ועיינין אין אם היה לשונו ערוך מותר" (גמרא מסכת ברכות דף טז, פרק ב הלכה ד), שפירושו, אין מתירין לבני חיפה, בית שאן וטבעון לשמש כשליחי ציבור (לקרוא בתורה בציבור), שכן בני מקומות אלה רגילים להחליף אותיות בדיבור ובכתיבה: אות "ה" באות "ח", ואות "ע" באות "א". ● עם הכיבוש הצלבני במאה ה-11 לספירה, בשני מקומות טבחו את כל היהודים: ירושלים וחיפה. היישוב היהודי חוסל. אחרי הצלבנים הגיעו הממלוכים, שהרסו את כל ערי החוף של ישראל, כולל חיפה ועכו. ● בתקופה העות'מאנית, כשהופיע ט'אהר (דאהר) אלעומר במאה ה-18, הוא יצר אוטונומיה בגליל. בשנת 1745 בנה את עכו מחדש, ובשנת 1761 השתלט על חיפה. אולם ט'אהר אלעומר לא שילם מסים לסולטאן, והעות'מאנים שלחו את אלג'זאר. ● בשנת 1761 הייתה חיפה למטה, במקום מישורי שאי אפשר להגן עליו. לכן ט'אהר הרס את "חיפה העתיקה" ובנה את "חיפה החדשה". הוא מצא רווח צר בין הים להר, ובו בנה את חיפה – במקום שהיום נמצאת קרית הממשלה, ובכך הגן על הדרך המובילה מדרומה של הארץ לצפונה. ט'אהר הקיף את העיר החדשה בחומה ובה שני שערים: שער לצפון בצד מזרח – שער עכו (סמוך ל"מסגד הקטן", בכניסה המזרחית לרחוב נתנזון כיום), ושער לדרום במערב – שער יפו (סמוך לכנסיית הכרמליתים שבככר פריז כיום). במדרגה מדרום לעיר, על מדרון הכרמל, בנה מצודה, בורג' אלסלאם (מצודת השלום), שהגנה על העיר. אורכה של "חיפה החדשה" היה 300 מטרים, והיו בה מאות ספורות של אנשים. ● במאה ה-19, המאה של התמורות, אחת התולדות של המהפכה 	<p>יפה נוף, מצפון למלון דן פנורמה</p>	
---	---	--

<p>התעשייתית הייתה המעבר מספינות מפרש לספינות קיטור גדולות שלא יכלו לעגון בעכו, ולכן עגנו בחיפה – בנמל טבעי שכלל רציף (נמל חיפה המודרני הוקם ע"י הבריטים ונחנך רק בשנת 1933).</p> <ul style="list-style-type: none"> ● כשהיה צפוף בתוך החומות, בשנות ה-70 של המאה ה-19, יצאו מהחומות. התושבים השתמשו באבנים מהחומות כדי לבנות את בתיהם. ● במאה ה-19 הגיעו יהודים לחיפה, והתפתחה בה שכונה יהודית. ● לסיכום: חיפה הייתה כפר קטן במשך מאות שנים, במאה ה-18 ט'אהר הרס אותה ובנה עיר חדשה, ובמאה ה-19 הגיעו תושבים נוספים ויצאו מהחומות. ● בשנת 1902 כתב הרצל את אלטנוילנד, ספר אוטופי. חיפה תופסת מקום גדול בספר. הרצל מתאר אותה כעיר גדולה, עם נמל רחב ידיים וגנים נפלאים. בעלייה השנייה הגיעו לחיפה יהודים, באו לעיר התחתית, עלו מדרגה אחת למעלה – למקום שנקרא היום "הדר", והקימו שם שכונות לאור חזונו של הרצל. ● בשנת 1909 הוקמה השכונה החדשה שנקראה "הרצליה", אח"כ הטכניקום – שם נבנה הטכניון, ולימים אוחדו השכונות ל-"ועד הדר הכרמל". ● במאה ה-19 הגיעו לחיפה טמפלרים, בהאים, בשנת 1906 בנו התורכים בחיפה תחנה של רכבת העמק, וחיפה הפכה לעיר יותר מרכזית. ● מי ששינה את העיר מקצה לקצה היו הבריטים. אחרי מלחמת העולם הראשונה הם כבשו את כל המזרח התיכון כדי ליצור רצף אל שדות הנפט בכירכוכ שבעיראק, ואת הנפט רצו להעביר בדרך הקצרה ביותר לאימפריה. הם בנו את קו הנפט באמצעות חברת IPC, את הנמל המרכזי של הבריטים במזרח התיכון בחיפה, בנו בתי זיקוק ואזורי תעשייה. ● לפני התקופה הבריטית היו בחיפה 20,000 תושבים, לפני שהבריטים עזבו היו בחיפה 140,000 תושבים, וחיפה הייתה עיר מרכזית. אנשים היגרו אליה – כי הייתה בה פרנסה. רוב העולים נשארו בחיפה מסיבות כלכליות. יהודים באו, וגם ערבים מהגליל, מעבר הירדן, מחורן שבסוריה. ערב 1948 היו 70,000 ערבים בעיר התחתית, ו-70,000 יהודים שעלו למעלה ובנו את שכונות הכרמל. ● בתקופת המנדט חיו היהודים והערבים בחיפה בשלום, היו להם אינטרסים כלכליים משותפים. בתקופת המאורעות, המרד הערבי, ובשנים 1947-1948, הבריטים ששלטו בארץ כינסו את כוחותיהם בחיפה. ב-21-22 באפריל 1948, ערב חג הפסח, ניצלו היהודים את היתרון הטופוגרפי, ובתוך 48 שעות כבשו את חיפה. בחיפה נשארו 3,500 ערבים אחרי מלחמת 1948, ו-1,500 ערבים חזרו אליה עד 1949, בסך הכל 5,000 ערבים. ● הנרטיב הציוני – הייתה מלחמה שבה נכבשה חיפה, לפני המלחמה 		
---	--	--

<p>תושביה הערבים עזבו אותה. המנהיגים הציונים ביקשו מהערבים להישאר, אך הערבים לא נענו לקריאה וברחו מחיפה למחנות הפליטים בלבנון.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● הנרטיב הפלסטיני – הבריטים שלטו בחיפה ואפשרו ליהודים לכבוש אותה. הייתה קנוניה לכבוש ולגרש את תושבי העיר הערבית. ● חיפה היא העיר הערבית הגדולה ביותר שנכבשה בתש"ח. אחרי 1948 הפסיקה חיפה להיות עיר מרכזית במזרח התיכון. ● בשנת 2014 היו בחיפה 280,000 תושבים, כ-10% ערבים, רובם ערבים נוצרים, ועדיין חיפה מתגאה בכך שהיא עיר תלת-לאומית – וחוגגת את פסטיבל "החג של החגים" (כל סוף שבוע בחודש דצמבר, שבו חג חנוכה, חג המולד, וחג מוסלמי סמוך – כשנופל כזה). ● כאשר הבריטים בנו את נְמַל חיפה, הם הביאו לשגשוגה של העיר. עם זאת, עם הקמת הנְמַל – הבריטים הרגו את העיר לדראון עולם. בחיפה נבנה נְמַל סגור = שאין אליו כניסה חופשית, שסגר את הים בפני העיר. בין העיר לים היה הנְמַל, והבריטים סללו גם מסילת רכבת וכביש ראשי – שניתקו את העיר מהים. בערי נְמַל רבות הנְמַל פתוח, מהווה מקום בילוי תוסס, אולם בחיפה הנְמַל סגור. ● בימי המנדט הבריטי שימש הנְמַל למעצר וגירוש מעפילים שהגיעו לארץ ישראל בהעפלה הבלתי-לגאלית. רציף הנְמַל כונה "רציף הדמעות", בו הוחזקו המעפילים טרם גירושם למאוריציוס או לקפריסין. ● ביום הקמת מדינת ישראל היה הנְמַל רקע לאירוע ההיסטורי, כאשר ב-14 במאי 1948, עלה אלן קנינגהם, הנציב העליון הבריטי האחרון, על אניית הצי וציין את סופו של המנדט הבריטי בארץ ישראל, עם הורדת הדגל הבריטי מבנין המנהלה של הנְמַל. ● הנְמַל המנדטורי הספיק לספינות באותה תקופה. היום יש ספינות ענק, ולכן ישראל ייבשה שטח מדרום-מזרח לנְמַל המנדטורי, ובשנות ה-80 של המאה ה-20 בנתה נְמַל מודרני עם מסוף מכולות ("המסוף המזרחי"). התכנית כיום היא להעביר את הנְמַל עוד מזרחה. ● ישנן מחשבות לפתוח את הנְמַל המנדטורי – אולם נכון להיום בסיס חיל הים ורשות הנמלים מסרבים לפנות את השטח. שכונת בת-גלים היא השכונה היחידה שאולי מתחילה להיפתח. <p style="text-align: right;">נמל חיפה, צילום אריאל ורהפטינג:</p>		
---	--	--

		
<ul style="list-style-type: none"> ● אנחנו בקצה המערבי של טיילת לואי, מול הכניסה לגנים הבהאים. ● בשנת 1898 הגיע הקיסר הגרמני וילהלם השני לארץ הקודש, כדי לחנוך את כנסיית הגואל הלותרנית בירושלים. הטמפלרים בנו לו בחיפה מזח מיוחד, ומחיפה המשיך לירושלים. במקום בו עמד הקיסר עם אשתו אוגוסטה ויקטוריה בנו הטמפלרים מצבה – אובליסק. ● בשנת 1918, כשהבריטים הגיעו לכאן, הם ניתצו את המצבה בזעם. ● בשנות ה-80 של המאה ה-20, אלכס כרמלי שכנע את עיריית חיפה לשחזר את האובליסק. בנוסף הועלה לכאן תוחת תורכי שנמצא בעיר התחתית. פינת ההנצחה מסמלת: האובליסק – את ביקור הקיסר, והתוחת – את כניסת הבריטים לחיפה. 	<p>ליד פינת ההנצחה לקיסר וילהלם השני</p>	<p>10:50</p>
<ul style="list-style-type: none"> ● תצפית צפונה: מתחיתנו הגנים הבהאים, ובהמשכם – המושבה הגרמנית. ממזרח לגנים – קריית הממשלה של חיפה, העיר החדשה של ט'אהר אלעומר. ממערב לגנים – העיר העתיקה של חיפה. ● הגנים הבהאים של חיפה במיני ישראל 	<p>גן הבהאים, תצפית במדרגה העליונה</p>	<p>11:00</p>
<ul style="list-style-type: none"> ● כאן נמצא קברו של הַבָּאב, מבשר הדת הבהאית, כיפת הזהב היא המאוזולאום שלו. גם עבאס, הבן של הַבְּקָא-אללה – הנביא/המהדי, קבור כאן. ● להרחבה על הדת הבהאית בסיכום ההרצאה על מיעוטים ופולקלור במדינת ישראל. ● בשנת 1868 בא הַבְּקָא-אללה להר הכרמל, ואמר: זה הר האלוהים, המרכז העולמי, מכאן תבוא הגאולה. ● בנו עבאס הפיץ את הרעיונות, ותוך מאה שנים התקבצו 6 מיליון מאמינים. ● כשעבאס אפנדי מת, תפס את מקומו שוגי אפנדי, שאמר שממנו והלאה 	<p>גן הבהאים, במדרגה השנייה מלמעלה</p>	<p>11:10</p>

<p>לא יעבור התפקיד בירושה, אלא יבחרו 9 אנשים שיעמדו בראש הדת.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● במדינת ישראל אין קהילה בהאית קבועה, אלא רק 800 נציגים נמצאים בה בעת ובעונה אחת, ברוטציה. ● בגן הבהאי ישנם מעברים תת-קרקעיים. ● הגן נחלק לאורך לשלושה חלקים: החלק הפורמלי – במרכז, מגוון מימין ומשמאל לפס המרכזי – החלק החצי פורמלי – גן מסודר עם שילוב של חורש וצמחייה טבעית. בשוליים – החלק הטבעי. ● הבהאים מקדשים את המספרים 9 ו-19. המאוזולאום נמצא במרכז, מעליו ישנן 9 טרסות, ומתחתיו 9 טרסות, ס"ה 19 טרסות. מספר הטרסות מזכיר את 18 תלמידיו הראשונים של הָבֵאב המבשר, שאותם כינה "אותיות חיי". 18 תלמידים + הָבֵאב = 19. ● להרחבה על עיצוב הגנים הבהאים 		
<ul style="list-style-type: none"> ● "שדרות הציונות" נקראו לפני כן "שדרות או"ם", ולפני כן "דרך ההר". רחוב זה חוצה את הגנים הבהאים לרוחבם (מערב-מזרח). משדרות הציונות הגנים עולים במדרון צפונה, ויורדים במדרון דרומה. ● 250 מיליון דולר הושקעו בגנים. הבהאים העמיקו את הכביש ובנו מעליו גשר שמחבר בין שני חלקי הגנים. 	<p>נסיעה למאוזולי אום בגן הבהאי</p>	<p>11:40</p>
<ul style="list-style-type: none"> ● בשנת 1909 הביאו את עצמותיו של הָבֵאב, המבשר של הדת הבהאית, וקברו אותו כאן. מעל לקבר נבנה מבנה אבן. בשנות ה-40 של המאה ה-20 בנו על המבנה את כיפת הזהב. כיפת הזהב עשויה רעפים, עם זיגוג של צבע זהב ועלי זהב. ● לפני שהבהאים הגיעו, הטמפלרים הקימו למטה את המושבה הגרמנית. הבהאים בנו בקו ישר מעל למושבה הגרמנית – למען האסתטיקה ואולי גם מסר: אתם מחכים למשיח, שלנו בא. הבהאים קנו את השטח מהטמפלרים, והבנאים של הגנים הבהאים היו טמפלרים. ● מקדש הָבֵאב עוצב ע"י האדריכל וויליאם סאת'רלנד מקסוול. המקדש ממצג את סגנונות המזרח והמערב, והבהאים מכנים את המקדש "מלכת הכרמל". ● למרות שלפסלים אין משמעות דתית, לפי דת זרטוסטרא הפרסית – אם קוברים טווס חי הוא יחיה חיי נצח, וגם בנצרות הטווס מסמל חיי נצח. ● ראש השנה הבהאי חל ב-21 במרץ, חג האביב הפרסי ויום השוויון. העיקרון המרכזי של הבהאים הוא השוויון. ● לבהאים אין סמל מובהק, אך הם משתמשים בסמל הבהא=זוהר שהוא השמש; על דלת המאוזולאום מופיעים סהר וכוכב – סמל מוסלמי קלאסי, שבו השתמשו בהתחלה. הבהאים משתמשים גם בחתימה של הָבֵאב-אללה. ● 150 גנים מועסקים בגן הבהאי באופן קבוע, חלק מתנדבים וחלקם עובדים שכירים. ● אחד העקרונות של הבהאים הוא תרומה לקהילה שבה נמצאים, לא רק 	<p>הגנים הבהאים, ליד המאוזולי אום</p>	<p>11:50</p>

<p>לבהאים, בזמן או בכסף. בין השאר: תרומה לתיירות בחיפה ובישראל, וכן לבהאים חלק בשיפוץ הנרחב של המושבה הגרמנית שמבחינה טופוגרפית ונופית "ממשיכה" את הגנים הבהאים.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● הגנים הבהאים בעכו וחיפה נבחרו בשנת 2008 כאתר מורשת עולמית של אונסק"ו. ● גנזך הבהאים בחיפה הוא העתק ארכיטקטוני של הפרתנון באתונה. לגנזך יכול להיכנס רק בהאי בעליית הרגל שלו. שם הוא רואה את תמונות הנביאים. ● אין להראות באתרים בהאים את תמונות הנביאים – הבאב והבהא-אללה (למרות שהן זמינות בויקיפדיה). ● להרחבה וביקור באתרים נוספים בגן הבהאי. כולל מסלול מתחם גני הקשת בגן הבהאי, בהשתלמות מורי דרך. 		
<ul style="list-style-type: none"> ● בנסיעה אנחנו עוברים את המדרגה של "הדר" / "הדר הכרמל". ● רחוב הרצליה – בו הייתה השכונה הראשונה, במדרגה שאליה עלו בשנת 1909. לא נותרו שרידים מהבתים הראשונים. ● אחרי הפניה לרחוב הגפן – מצפון בית הגפן, מרכז הפסטיבל "החג של החגים". ● סיבוב סביב כיכר אונסק"ו – מדרום הגנים הבהאים. ● שדרות דוד בן גוריון – מרכז המושבה הגרמנית. למטה מצפון-מזרח – בית העם הטמפלרי. בשדרות בן גוריון 16 גר לורנס אוליפנט, ונפתלי הרץ אימבר היה עוזרו. 	<p>נסיעה למושבה הגרמנית</p>	<p>12:35</p>
<ul style="list-style-type: none"> ● במאה ה-19 הייתה התעוררות דתית גם בקרב הנצרות הפרוטסטנטית, ששמה דגש על הטקסט. לפי ניתוחי נבואות הברית הישנה והחדשה הגיעו הפרוטסטנטים למסקנה שנמצאים בעידן משיחי, "מילניאריזם". עשרות קבוצות קמו בקהילות הפרוטסטנטיות והאמינו במלכות אלף השנה של ישוע. ● היו קבוצות שהאמינו שכדי להכשיר את הקרקע לבואו של ישוע יש להכשיר את הקרקע בארץ ישראל. אז הוקמו המושבה האמריקאית ביפו, בירושלים, חבורת שבדים הגיעה, והחבורה שהטביעה את חותמה – הטמפלרים, שרבים מהם באו מממלכת וירטמברג (בגרמניה). ● הטמפלרים הגרמנים האמינו שהמקדש האמיתי אצל כל אחד הוא המקדש שבלב. הם החליטו להקים את "עם האל" בארץ הקודש. לשם כך באו לארץ ישראל, הקימו מושבות, הפריחו את השממה. מושבות הטמפלרים היו המושבות המודרניות הראשונות, עוד לפני העלייה הראשונה. ● הטמפלרים הגיעו לחיפה כי בה הקונסול של ביירות הצליח לקנות להם אדמות, והמושבה הגדולה הראשונה נבנתה בחיפה בשנים 1868-1869. אח"כ בנו מושבה ביפו – במקום שבו שהו האמריקאים, בשנת 1871 הקימו את שרונה, ובשנת 1873 הקימו מושבה בירושלים. 	<p>המושבה הגרמנית, בחזית העמותה לתיירות חיפה</p>	<p>12:45</p>

<ul style="list-style-type: none"> ● כשהטמפלרים הגיעו, חיפה הייתה בתוך החומות, מלוכלכת. הטמפלרים הקימו בחיפה רחוב ברוחב 33 מטרים. קצה בתי הטמפלרים נשקו למורדות הכרמל מדרום, והקצה הצפוני נשק למים, הנָמל עוד לא קם. ● בשכונת קריית אליעזר של היום גידלו חיטה וגפנים – כך קיבל רחוב הגפן את שמו. ● עבאס אפנדי רכש בגרושים את מדרונות הכרמל מהטמפלרים, כי שם לא הצליחו גידולי הגפנים. ● החקלאות נכשלה, לא היה כסף, ילדים מתו, והמשיח לא בא. אבל הטמפלרים לא עזבו. הם הקימו מפעלים מודרניים, בתי מלון, מפעל ראשון לבטון, קו העגלות הראשון מחיפה לנצרת לשימוש ציבורי. בשיא גודלם מנו פחות מ-2,000 איש. המשקל הסגולי שלהם היה אדיר בפיתוח, חקלאות ותעשייה. בני העלייה הראשונה למדו מהם להקים מושבה – "רחוב הכפר הגרמני". ● בתחילת המאה ה-20 הייתה המושבה צרה מלהכיל את יושביה, ובשנת 1906 הקימו את מושבת הבת בית לחם, היום בית לחם הגלילית, ואת ולדהיים – היום אלוני אבא. הם הקימו גם את וילהלמה – היום בני עטרות. ● הדור השני והשלישי של הטמפלרים ראה עצמו יותר גרמני, ובשנת 1933, כשהנאצים עלו לשלטון – חלקם הצטרפו רשמית למפלגה הנאצית. בחיפה ובבית לחם היו משרדים של הנאצים, ותנועת הנוער ההיטלראית. לכן בשנת 1939 ראו בהם הבריטים גֵיס חמישי, בתחילה הכניסו אותם למחנות הסגר, ואח"כ הגלו אותם לאוסטרליה – מושבת עונשין בריטית. הסיפור המשיחי הסתיים בקול ענות חלושה בשנות ה-40 של המאה ה-20. ● להרחבה על הטמפלרים בסיוור בשכונה הטמפלרית שרונה בתל אביב. ● הרחוב בעיר התחתית הלך והתפורר. אולם בשנות ה-90 של המאה ה-20 החלו הבהאים לבנות את הגנים התלויים, ואז הפכו את הרחוב הראשי של המושבה הגרמנית לתיירותי: שימרו בתים, הרחיבו מדרכות, שתלו עצים. לקראת חנוכה וחג המולד, חוגגים את "פסטיבל החג של החגים". פעילויות הפסטיבל נערכות בסופי השבוע (ימי שישי ושבת) של חודש דצמבר. הפסטיבל נערך מדי שנה מאז שנת 1993. הפסטיבל כולל פעילויות, מופעי רחוב, מקשטים את המושבה הגרמנית בעצי אשוח וחנוכיות. בבית הגפן נערכות פעילויות משותפות של יהודים וערבים. ● בכל שנה נבחר נושא מרכזי לפסטיבל, וסביבו יוצרים אמנים רבים מהארץ ומחו"ל. בין הנושאים שהוצגו לאורך השנים: "אוטופיה", "משחקי ילדות", "שכנות", "נאמן למקור", "קפה שחור", "כלולות", "Log In Log Out". ● מוקד "החג של החגים" הוא ואדי ניסנאס. היצירות מוצגות הן במרחב הציבורי – סמטאות שכונת ואדי ניסנאס בואכה המושבה הגרמנית, והן 		
---	--	--

<p>בגלריית בית הגפן וגלריות נוספות הפזורות בוואדי ניסנאס. לפני כ-8 שנים עבר הארגון מבית הגפן לעיריית חיפה, ועיקר הפעילות כיום היא של דוכני אוכל.</p> <ul style="list-style-type: none"> • כשהבאב היה בכלא בפרס, הוא קיבל כל ערב נר שהספיק לשעתיים בלבד, ובעזרתו קרא וכתב. מאז, בכל ערב עם שקיעה מדליקים את המנורות בגנים הבהאים לשעתיים, ולאחריון מעמעמים את האורות. מראה הגנים הבהאים בשעתיים אלו מרהיב. • בשנת 1921 הואר קבר הבאב בחיפה, והיה המבנה הראשון שהואר בחיפה. 		
<ul style="list-style-type: none"> • הדרך עד לוואדי ניסנאס נקראת "דרך השיר". לאורך הדרך נתלו פוסטרים ועל כל אחד שיר של משורר עברי בעברית ובערבית, או שיר של משורר ערבי בערבית ובעברית. 	<p>המושבה הגרמנית, שדרות בן גוריון פינת רחוב הכנסייה</p>	<p>13:10</p>
<ul style="list-style-type: none"> • שם הרחוב איראן הוא על שם המדינה. שמות הרחובות קשורים לבהאים. כשעבאס אפנדי קנה את מורדות הכרמל, רכשו כאן את הקרקע ובנו בתים בהשראת בתי דיוואן של הערבים האמידים. בעבר הבתים שימשו למגורים, והיום את העולים לרגל והמשרדים של הבהאים. • אשתו של שוגי אפנדי קבורה בפינה הצפון-מערבית של הצומת, אחרי שגרה בפינה הדרום-מזרחית, ברחוב הפרסים 9. 	<p>רחוב איראן פינת רחוב הפרסים</p>	<p>13:15</p>
<ul style="list-style-type: none"> • סגנון הבנייה אקלקטי, חזית הבניין בסגנון נאו-קלאסי. • הבניין נבנה כבית מלון ע"י משפחת ח'יאט, משפחה ערבית-נוצרית אמידה. הבניין לא תיפקד אף פעם כמלון. הוא הושכר להנהלת המסע של הבריטים, ואחר כך למדינת ישראל. היום הוא משמש את "מעון רמת חיפה", מעון לילדים בעלי צרכים מיוחדים. • שכונת ואדי ניסנאס נקראת על שם הוואדי שבו נבנתה, ניסנאס = נמיה. בתקופה הבריטית היגרו לכאן ערבים, שבנו את הנמל, בתי הזיקוק, וסללו כבישים. • בשנת 1948 האזור נכבש, ומעט ערבים נשארו מרוכזים בוואדי ניסנאס. אחרי 1948 חלו בכל השכונות הערביות "חוקי הממשל". • בשנת 1956 הוסרו משכונת ואדי ניסנאס "חוקי הממשל", ומרוב הארץ רק בשנת 1965-1966. • כאן היה המעוז של המפלגה הקומוניסטית, בימיו של תופיק טובי. כאן גר סמי מיכאל שכתב בהשראת השכונה את "חוצרה בוואדי". • ביולי 1959 היו מהומות בוואדי סאליב דרומית-מזרחית לוואדי ניסנאס. ואדי סאליב – בתי אבן שנעזבו בשנת 1948, אליהם נכנסו עולים 	<p>רחוב סנט לוקס 7</p>	<p>13:20</p>

<p>חדשים, מרביתם יוצאי צפון-אפריקה. הבתים הנתושים שאוכלסו היו מוזנחים. והשכונה, שהייתה יפיפיה, הפכה לשכונת מצוקה.</p>		
<ul style="list-style-type: none"> ● פלאפל מישל (הוואדי) ברחוב הוואדי 21 ● (ומול פלאפל הזקנים ברחוב הוואדי 18) ● מומלץ במיוחד "נקניק" פירות יבשים ממרכיבים טבעוניים ב"קפה של מוסטפה", רחוב הוואדי 19 ● חומס BAR חיפה, מסעדה טבעונית, נתנון 22, חיפה 	<p>13:40 הפסקת צהרים בוואדי ניסנאס</p>	
<ul style="list-style-type: none"> ● בתי הטמפלרים היו בני שתי קומות. כשרואים קומה אחת – חצי מהבניין נמצא מתחת לקרקע. כשלא היו מקררים – המזווה היה בקומה שקועה באדמה. בקומה התחתונה היו הסלון והמטבח, והקומה השנייה שימשה למגורים. ● על הבתים מופיעים פסוקים מהברית הישנה והחדשה, כגון מעל משקוף הכניסה. ● ממלון קולוני ישנה תצפית על הגנים הבהאים והמושבה הגרמנית. במלון יש שיחזור של רצפות מצוירות. ● פונים לשדרות העצמאות מזרחה – הים הגיע עד לבתים. כשהבריטים בנו נְמֵל מים עמוקים, הם העמיקו את הים ושפכו את החול מצפון לרחוב העצמאות, עליו בנו את רציף הַנְמֵל ורציף הרכבת. ● הרחוב נקרא בעבר רחוב המלכים, ושמו שונה לרחוב העצמאות. ● עם השנים הוזנחה העיר התחתית. היום רוצים לתת ליזמים להקים את "קמפוס הַנְמֵל" – עיר סטודנטיאלית. כיום רוב הבתים ריקים. ● מדרום – השוק התורכי, מדרחוב. ● בהמשך מזרחה מדרום – העיר של ט'אהר אלעומר, כיום קריית הממשלה של חיפה, ובהמשך הרובע מוסלמי ובו מגדל השעון של חיפה, שנבנה לרגל מלאת 25 שנים לשלטון הסולטאן הטורקי עבדול חמיד השני. במסגרת זו נבנו בישראל 6-7 מגדלי שעון – ביפו, חיפה, עכו (חאן אלעומדאן), צפת, נצרת ?, שכם, ירושלים. ● נוסעים מערבה בשדרות המגינים דרך שכונת קרית אליעזר. ● המוזיאון הימי הלאומי – מוזיאון לארכאולוגיה ימית, ומוזיאון ההעפלה וחיל הים, ובחצרו ספינת ההעפלה "ואף על פי כן". אלה שהביאו את המעפילים הפכו לימים לחיל הים. ● בחצר מוזיאון חיל הים וההעפלה מוצב גשר הפיקוד של צוללת דקר, 69 מדרגות לזכר 69 חללים. בחצות ה-25 בינואר 1968 שידרה הצוללת את מיקומה בפעם האחרונה (דרומית-מזרחית לכרתים). לאחר שלא נוצר קשר עם אנשי הצוות במשך יום שלם הוכרז מצב חירום והחלו חיפושים אחר הדקר. ב-4 בפברואר הופסקו החיפושים וחודש לאחר מכן הודיע רשמית שר הביטחון דאז, משה דיין, כי הצוללת אבדה, על כל צוותה. ב-27 במאי 1999, 31 שנים אחרי שנעלמה, נמצאה הדקר 500 ק"מ מערבית לחיפה בעומק של כ-3 ק"מ, בנתיבה המתוכנן. לאחר ניתוח הממצאים נקבע בוודאות שהצוללת 	<p>14:35 נסיעה למערת אליהו הנביא</p>	

<p>טבעה כתוצאה מתקלה טכנית, כתוצאה מחדירה של מים לחלקה הקדמי בזמן שצללה בעומק של כ-15 מטרים.</p> <ul style="list-style-type: none"> לאחר שנשלל לחלוטין הסיכוי למציאת שרידים מגופות אנשי הצוות הוחלט שלא למשות את חלקי הצוללת, מלבד גשר הפיקוד. בין מוזיאון ההעפלה ומערת אליהו נמצא בית הקברות הבהאי בחיפה, של משרתים בהאים שנפטרים בארץ. לפי החוק הבהאי אסור לטלטל גופה יותר משעה. לכן הבהאים פתחו חלקות באילת ובהר המנוחות בירושלים. 		
<ul style="list-style-type: none"> צורתו של הר הכרמל היא משולש, ואנו נמצאים בראש הכרמל. בחלקו הצפוני יורד הכרמל במורד תלול עד שפת הים, כמליצת הנביא: "וְכַכְרָמֶל בָּיָם יְבוֹא" (ירמיהו מו יח). המקום היה מקודש מימי קדם – הר שמתרומם גבוה ישר מהים קשור לעזרה שמימית: "עַל-רְאֲשֵׁי הַהָרִים יִזְבְּחוּ, וְעַל-הַגְּבְעוֹת יִקְטְרוּ" (הושע ד יג), "אֲשָׂא עֵינַי, אֶל-הַהָרִים, מֵאֵין, יְבֹא עֲזָרִי" (תהילים קכא א). בתקופה הכנענית היה במקום פולחן לבעל. בתקופה ההלניסטית יש עדויות לפולחן לאל השמש הליוס ולאבי האלים – זאוס. כף רגלו של פסל גדול עם הכיתוב "זאוס הליוס של הכרמל" נמצאה מעלינו, ומוצגת בחדרון בכנסיית סטלה מאריס. הליוס יושב על מרכבה רתומה לסוסים, ומאחוריו השמש: הוא רותם את השמש במזרח. בתקופה הרומית הקדומה בארץ ישראל, במקומות שהיה פולחן פגני – החליפו בפולחן רומי. בתקופה הביזנטית המסורת של הליוס הוחלפה באליאס – הוא אליהו הנביא. לפי המסורת, לכאן בא אליהו להתפלל לפני שקרא תיגר על נביאי הבעל וקרא לאש לרדת מהשמים (יורחב בהמשך). במסורת היהודית, בסוף ספר מלאכי, ביום האלוהים הגדול והנורא יבוא אליהו הנביא שיבשר על בואו של משיח בן דוד: "הֲנֵה אֲנֹכִי שֹׁלֵחַ לְכֶם, אֵת אֵלֶיָּה הַנְּבִיא לְפָנַי, בּוֹא יוֹם יְהוָה, הַגְּדוֹל, וְהַנּוֹרָא" (מלאכי ג כג). לאליהו הנביא מקום חשוב גם בנצרות. אליהו הוא הפרפיגורציה של יוחנן, ויוחנן בישר על בואו של ישוע המשיח. על פי המסורת הנוצרית כשהמשפחה הקדושה חזרה לנצרת אחרי הבריחה למצרים הם לנו במערת אליהו. בקוראן מופיע נבי אליאס בשם אלחאדר = הירוק. לפי האסלאם אליהו לא מת אלה עלה בסערה השמימה ולכן חי תמיד. המערה הטבעית הורחבה, בקצה יש גומחה, שהייתה פעם מיחרב – פרושו שהמערה שימשה כמסגד. המערה מקודשת ליהודים, מוסלמים, נוצרים ודרוזים. קירות המערה מכוסים בכתובות שהשאירו עולי רגל שביקרו במקום. חלק מהכתובות הן בנות אלף שנים, ופירושו שלפחות אלף שנה באים לכאן אנשים. זו אחת המערות המקודשות ביותר בארץ. בין הכתובות: 	<p>מערת אליהו הנביא</p>	<p>15:10</p>

<p>○ החרותות בתוך האדיקולה (מבנה של מקדש קטן) על הקיר המערבי של המערה (בעזרת הגברים), חושף את אופייה הפגני של המערה.</p> <p>○ כתובת אחת ביוונית, המתוארכת לתקופה הרומית, מציינת את אופייה המקודש של המערה והאיסור לחללה.</p> <p>○ צלבים חרותים על הקירות המערבי והצפוני במערה.</p> <p>● על קדושת המערה ליהודים מעידות שתי המנורות בעלות שבעת הקנים החרותות על הקיר המזרחי של המערה (בעזרת הנשים).</p> <p style="text-align: center;">מלחמת אליהו בנביאי הבעל</p> <p>● בתקופת הברונזה (הכנענית), עבדו עממים כנעניים אלילים. היה להם פנתאון אלים: ראש האלים נקרא אֵל, אשתו אשרה – אלת האדמה, ומבין ילדיהם: בעל – אל הסערה והפריון שאחראי לגשם, ועשתורת – אלת הפריון. בכנען בעל הפך לאל מרכזי כיוון שזו ארץ שחונה התלויה בגשמים, ורוב האנשים עסקו בחקלאות. החקלאות התלויה בגשם נקראת על שמו "חקלאות בעל". פולחן הבעל והאשרה היו מאד דומיננטיים בארץ ישראל.</p> <p>● בתקופת הברזל הגיעו בני ישראל, ולמרות שהביאו מונותאיזם – הייתה השפעה של הפולחן הכנעני (פוליתאיזם = אמונה באלים רבים, עבודת אלילים. המושג גזור מיוונית: פּוֹלִי - פירושו "הרבה", תִּיאוֹ - פירושו "אל"/"אלים", והצירוף מציין ריבוי אלים), שאומץ ע"י בני ישראל. בכל האתרים הישראליים שנחפרו נמצאו צלמיות של בעל (סמליו של האל בעל הם הברק – בו אוחז בדרך כלל ביד אחת, מונפת כלפי מעלה, ומגן, סמל להיותו אל לוחם – בו אוחז בדרך כלל ביד השנייה, ולראשו כובע וקרניים – סמל הפריון) ואשרה (דמות אשה התומכת את שדיה בידיה). בירושלים עצמה, מקום הפולחן המרכזי – המקדש, היו צלמיות אלה שכיחות ביותר, רובן נתגלו בחפירות "הרובע היהודי". בימי אחאב, כמו בתקופות הקדומות, התקיימה בישראל עבודת הבעל יחד עם עבודת אלוהים, תופעה המכונה סִינְקְרִיזְם = מיזוג בין אסכולות שונות.</p> <p>● לימים הממלכה התפצלה, היו מלכים שיצאו נגד פולחן הבעל והאשרה, והיו מלכים שעצמו עין. גדול מלכי ישראל היה אחאב, ובתקופתו לא רק שלא נלחמו בעבודה זרה, אלא שהיא התעצמה, פולחן הבעל והאשרה שגשג.</p> <p>● במישור החוף הצידוני ערך אחאב ברית עם הפניקים, ולקח לאשה את איזבל בת מלך צידון. איזבל הביאה איתה את פולחן הבעל והאשרה, ואלוהים העניש אותם בשלוש שנות בצורת. על רקע זה יצא אליהו חוצץ נגד אחאב (מלכים א', החל מפרק ט"ו), שעבד את אלוהי ישראל וגם את אלוהי הבעל: "וַיִּגַּשׁ אֱלֹהֵיהוּ אֶל-כָּל-הָעָם, וַיֹּאמֶר עַד-מַתִּי אֲתֶם פֹּסְחִים עַל-שְׂתֵי הַסַּעֲפִים--אִם-יְהוָה הָאֱלֹהִים לָכֵן אַחֲרָיו, וְאִם-הַבַּעַל לָכֵן אַחֲרָיו" (מלכים א, יח כא). אליהו הנביא קרא לאחאב לערוך תחרות בין אלוהי</p>		
---	--	--

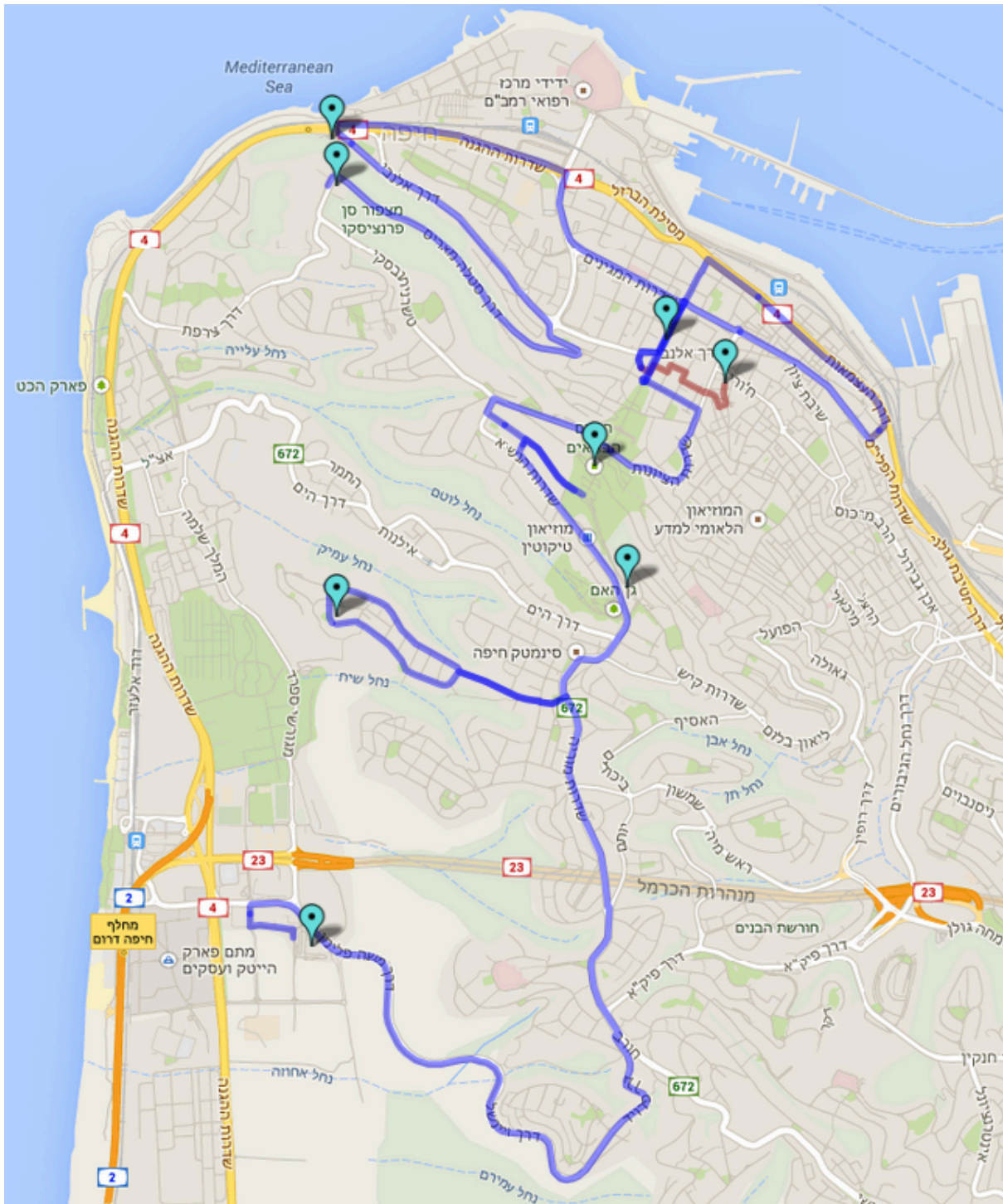
<p>הבעל לאלוהי ישראל. הם קיבצו את כולם להר הכרמל, נביאי הבעל הכינו מזבח עם עולה ועצים, והתפללו לאלוהיהם שיבעיר אש. "וַיִּקְרְאוּ בְּשֵׁם-הַבַּעַל מִהַבְּקָר וְעַד-הַצִּהָרִים לֵאמֹר הַבַּעַל עֲנֵנוּ, וְאִין קוֹל וְאִין עֲנָה" (מלכים א, יח כו). אמר אליהו: "קְרְאוּ בְּקוֹל-גָּדוֹל כִּי-אֱלֹהִים הוּא... אוֹלֵי יֵשׁן הוּא, וַיִּקְוֶץ" (מלכים א, יח כז). "וַיִּקְרְאוּ, בְּקוֹל גָּדוֹל, וַיִּתְגַּדְּדוּ כַּמִּשְׁפָּטִים... וְאִין-קוֹל וְאִין-עֲנָה, וְאִין קִשְׁב" (מלכים א, יח כח-כט). אליהו בנה מזבח מ-12 אבנים, כמספר שבטי ישראל, ערך את העצים ואת העולה, וכדי להעצים את הנס – שפך עליהם מים. אז קרא לאלוהי ישראל, "וַתִּפֹּל אֵשׁ-יְהוָה, וַתֹּאכַל אֶת-הָעֵלֶה וְאֶת-הָעֵצִים, וְאֶת-הָאֲבָנִים, וְאֶת-הָעֶפְרָי; וְאֶת-הַמַּיִם אֲשֶׁר-בַּתְּעֵלָה, לַחֲכָה" (מלכים א, יח לח) – ניצחון אלוהי ישראל על נביאי הבעל. אז הגיעו עננים, ירד גשם, ונגמרה הבצורת.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● לפי הפסוקים: "וַיִּשְׁלַח אַחָב, בְּכָל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל; וַיִּקְבֹּץ אֶת-הַנְּבִיאִים, אֶל-הָר הַכְּרִמְל" (מלכים א, יח כ), ו-"וַיֹּאמֶר אֵלֵיהֶם לָהֶם תִּפְשׁוּ אֶת-נְבִיאֵי הַבַּעַל, אִישׁ אֶל-יְמֵלְט מֵהֶם--וַיִּתְּפְשׂוּם; וַיִּזְרְדֻם אֵלֵיהֶם אֶל-נַחַל קִישׁוֹן" (מלכים א, יח מ), התפתחה מסורת שהמקום שמתאים לתיאור הוא המוחרקה, שכן הקישון זורם מתחת למוחרקה – קרן הכרמל. כאן אנחנו לא על ההר, ולפי המסורת – לפני שאליהו עלה למוחרקה, הוא התפלל כאן. ● בטקס ברית מילה נוהגים להכין כסא לאלוהי הנביא, ליד כסאו של בעל הסנדק: "קָנָא קְנֵאתִי לַיהוָה אֱלֹהֵי צְבָאוֹת, כִּי-עָזְבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (מלכים א, יט י). לימים חז"ל הוסיפו שיש להכין כסא כדי להראות שאליהו נוכח בכל ברית מילה, נקרא מלאך הברית, ורואה שמקיימים את הברית. 		
<ul style="list-style-type: none"> ● כשהעיר הייתה מוקפת חומה, ישבו הנזירים הכרמליתים בבדידות. חדירת מעצמות המערב לארץ הקודש הייתה ע"י מתן חסויות: רוסיה נתנה חסות לאורתודוקסים, צרפת – לקתולים. הכרמליתים הם קתולים, הצרפתים נתנו להם הגנה, ותחת חסותם קנו שטחים גדולים. אזור סטלה מאריס נקרא "הכרמל הצרפתי", לעומת מרכז הכרמל שהוא גרמני, והיה בחיפה גם שטח רוסי. הצרפתים סללו לכרמליתים את "דרך ההר הצרפתית" הקרויה היום "דרך סטלה מאריס". יתרונה של הדרך – היא עולה במתינות. זו הייתה הדרך הראשונה שהובילה לכרמל. ● דרך "שדרות הציונות" נקראת "דרך ההר הגרמנית", ונסללה אחרי שהצרפתים לא אפשרו לגרמנים לעלות ב"דרך ההר הצרפתית". ● לימים הכרמליתים מכרו רק חלק מהשטח, ובכך השאירו מדרונות ירוקים. ● כָּף הַכְּרִמַל = ראש הכרמל. 	<ul style="list-style-type: none"> ● נסיעה לסטלה מאריס 	<p>15:50</p>
<ul style="list-style-type: none"> ● הפסל המוצב בכיכר הוא פסל מרים, שנתרם על ידי ממשלת צ'ילה בשנת 1894. התיכו ברונזה, פיסלו, והביאו את הפסל בספינה מצ'ילה. 	<ul style="list-style-type: none"> ● סטלה מאריס, 	<p>16:05</p>

<ul style="list-style-type: none"> ● כבר בשנת 1880 עמד מגדלור בקצה המערבי ובשנת 1928 הוקם המגדלור הנוכחי. הבניין הועבר לכרמליתים בשנת 1834. קונסול ספרד בחיפה, שהיה פטרונם של הנזירים במהלך מלחמת העולם הראשונה, קבע את שם המקום: "סְטֵלָה מְאָרִיס" = "כוכב הים", אחד הכינויים הקתוליים למרים. ● הבניין נתפס על ידי הצבא הבריטי, ושימש את הבריטים עד תום המנדט הבריטי ועזיבתם הסופית את ארץ ישראל בסוף יולי 1948. ● לאחר תפיסת אניות המעפילים "אנצו סרני" ו"אקסודוס" ("יציאת אירופה תש"ז"), החליטה תנועת המרי העברי לפוצץ, בפעולת פלמ"ח, את מתקן המכ"ם הבריטי שהיה מצוי ליד סטלה מאריס (על הגבעה ליד רחוב טשרניחובסקי 17 כיום) ושימש את הבריטים לגילוי אניות מעפילים. ● לאחר עזיבת הבריטים השתכנו במגדלור מלחים אמריקאים, וכיום הוא משמש כבסיס של חיל הים. 	<p>בכיור</p>	
<ul style="list-style-type: none"> ● "גבירתנו שעל הר הכרמל" הוא אחד השמות של מריה. אחרי שאליהו ניצח את נביאי הבעל, "עַב קְטָנָה כְּכַף-אִישׁ" (מלכים א, יח מד) עלתה ממערב והמטירה גשם ששבר את הבצורת. הגשם הוא הטרמה לישוע, והעננה – פרפיגורציה של מרים. ● בתקופה הצלבנית קמו כמה מסדרים: ההוספיטלרים, הטמפלרים, הטבטונים – שהפכו לאבירים לוחמים ולמסדרים צבאיים. במקביל, בשנת 1155 קם מסדר קתולי שראה באליהו דמות מופת, וקרא לעצמו "המסדר הכרמליתי" או "המסדר של גבירתנו מהר הכרמל". ● מייסדי המסדר היו קבוצה של צלבנים וצליינים שביקשו להיאחז בארץ ישראל והתיישבו בהר הכרמל. חברי המסדר ניהלו אורח חיים נוקשה שכלל עבודה קשה, פרישות וסגפנות, כחיקוי לאורח חייו של אליהו הנביא, אותו קבעו לפטרונם. כל נזיר חי בבידוד יחסי, והמפגש בין נזירי המסדר התרחש אך ורק בשעת התפילות. הנזירים מתהלכים יחפים – מזכירים את הפרנסיסקנים, גם לבושם דומה. אולם בעוד הפרנסיסקנים קושרים חבל לבן למותניהם, הכרמליתים אינם קושרים חבל לבן. ● כשהמסדר קם הוא לא ישב כאן, אלא ליד מעין בנחל שיח, ושם בנו מנזר והתבודדו. במאה ה-16 יסדה תרזה הקדושה את מסדר הכרמליתיות היושב בכנסיית "פאטר נוסטר" – "אבינו שבשמים" על הר הזיתים. לאחר מכן הכרמליתים נאחזו בהר הכרמל, ובעזרה צרפתית בנו את המרכז הכרמליתי העולמי. ● בקרן הכרמל (דיר אלמוחרקה) נמצא מנזר כרמליתי נוסף, הנושא את שמו של אליהו הנביא, שעל פי המסורת הכרמליתית, הוא המקום שבו התחולל המאבק בין אליהו לבין נביאי הבעל. בחצר המנזר שבקרן הכרמל ניצב פסל של אליהו הנביא. ● המנזר הכרמליתי בסטלה מאריס הוא המבנה הגדול ביותר שנבנה בשנות ה-30 של המאה ה-19, בתקופת השלטון המצרי. הכנסייה 	<p>סטלה מאריס, ליד מנזר הכרמליתים</p>	<p>16:10</p>

<p>הוקמה על מערה טבעית, שהיא היום הקריפטת, והכרמליתים מאמינים שבה ישב אליהו. לפי המסורת היהודית זוהי מערת אלישע, תלמידו של אליהו. על פי מסורת כרמליתית מרים וישוע עברו כאן כשחזרו לנצרת אחרי הבריחה למצרים, והם לנו במערת אליהו.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● המבנה משמש כבית מלון לצליינים נוצרים, בעיקר קתולים. ● על גבי הדלת השמאלית – אליהו אוחז לפיד, ובדלת הימנית – מריה אוחזת בבן האלוהים. סמל הכרמליתים הוא יד אוחזת לפיד. ● צלב עם שלושה כוכבים הוא פרנסיסקני, והכוכבים מסמלים את הנדרים: ציות, פרישות ועוני. הנזיר הכרמליתי נודר גם: שתיקה, התבודדות ותפילה. 		
<ul style="list-style-type: none"> ● מזהים שהכנסייה קתולית: אין איקונוסטאזיס, ישנם 14 צלבים המסמלים את תחנות הוויה דולורוזה, וישנם תאי וידוי. ● מעל לקריפטת – נורות אדומות, כל נורה מייצגת כנסייה כרמליתית בעולם. ● את התקרה צייר פוג'י, נזיר שלמד אמנות באיטליה, וצייר גם בבית ג'ימאל. ● בארבע הפנדנטיבות שמתחת לכיפה – ארבעת האוונגליונים. מתחתיו – כתובת על רקע מוזהב – פסוקים מהתנ"ך שמציינים את הר הכרמל. הר הכרמל הוא הפסגה הרוחנית עבור הכרמליתים. ● סיפורה של אדית שטיין, יהודייה שבגיל 30 המירה את דתה לנצרות קתולית, והקדישה את חייה לנזירות במסדר הכרמלית. באוגוסט 1942 נתפסה ע"י הנאצים בשל עברה היהודי, נשלחה למחנה ההשמדה אושוויץ, שם נספתה שבוע לאחר מכן. ● במשך שנים הייתה שטיין סמל ומופת בעולם הקתולי בשל מותה על אמונתה, כמו המרטירים בראשית הנצרות. במאי 1987 הכריז האפיפיור יוחנן פאולוס השני כי היא "מבורכת" (דרגת הקונוזציה השנייה מבין שלוש בתהליך של הכרזה על קדושים, תמיד אחרי מותם), והיא הוכרה כמרטירית (למרות שנספתה בשואה על רקע יהדותה), בטענה שנשלחה למחנה-הריכוז, וייצגה את עמדתה המוסרית של הכנסייה הקתולית של הולנד, כנגד הנאציזם. בנאום שנשא יוחנן פאולוס בעיר קלן שבגרמניה אמר: "אנו מרכינים ראש בפני מורשת החיים והמוות של אדית שטיין, בת מופלאה לעם היהודי, ובה בעת בת מסדר הכרמליתים. אחותנו תרזה בנדיקטה של הצלב הייתה אישיות שאיחדה בחייה עתירי המעש סינתזה דרמטית של המאה שלנו, של ייסורי פצעים עמוקים הכואבים עדיין, ושל האמת המלאה על אודות בני האדם. אלה חברו בלבה האחד שנותר חסר מנוח ובלתי ממומש, עד שמצא מנוח בחיק האלוהים". ● באוקטובר 1998 הכריז עליה יוחנן פאולוס כ"קדושה", שהיא דרגת הקדושה הגבוהה ביותר בכנסייה הקתולית. הכרתה כקדושה הייתה תוצאה של "נס רפואי", כאשר נודע בדיעבד שתפילתה, שנים רבות 	<p>סטלה מאריס, בתוך המנזר הכרמליתי</p>	<p>16:30</p>

<p>קודם לכן, ליד מיטתה של ילדה (תרזה מקארתי) שסבלה מהרעלה קשה של פרצטמול בחדר טיפול נמרץ בבית-החולים הכללי בבוסטון, הביאה כביכול להחלמתה הספונטנית. רופא הילדים בחדר-המיון, רונאלד קליינמן, העיד על המקרה בפני הטריבונאלים של הכנסייה, וזו הכירה במאורע כנס שמאפשר את השלמת הקנוניזציה לדרגה הגבוהה ביותר.</p> <p>בכנסייה כאן מוצג לוח זכרון המוקדש לשטיין, ובו זוג ידיים נשואות לצלב גדול מוקף אור, מתחת הידיים מתוחים חוטי תיל הרומזים למחנה השמדה. בין החוטים משולב מגן דוד המשמש כאיקונון של שטיין בסמלי הכנסייה הקתולית. בתחתית הלוח נראה ספרה של תרזה מאבילה, שהשפיע על שטיין להתנצר.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● סיפורו של האח דניאל רופאייזן – יהודי שהמיר דתו והפך נזיר כרמליתי, ביקש להתאזרח לפי חוק השבות (אז הוסיפו שיהודי הוא מי שאמו יהודייה ולא המיר את דתו), והותר לו להתאזרח במסלול אחר (הוא קיבל אזרחות ותעודת זהות בה לא נרשם הלאום). הוא חי בכנסייה כאן כנזיר במסדר הכרמליתי. היה חבר ב"אגודת הנוצרים העבריים בישראל", המקדמת את שילובם של נוצרים בחיים החברתיים והדתיים בישראל. האח דניאל נפטר בשנת 1998. 		
<ul style="list-style-type: none"> ● בחזית המנזר הוקמה מצבה המנציחה את מקום קבורתם של החיילים הצרפתים מצבא נפוליון. ● לתאריך מסע נפוליאון 1799, המופיע על המצבה, יש משמעות – זהו אחד האירועים המציינים את תחילת העת החדשה בארץ ישראל (האירוע השני הוא הכיבוש המצרי בשנת 1831). ● מסעו של נפוליאון בארץ ישראל היה יבשתי, אולם במקביל הפליגו ספינות האספקה של נפוליאון. מעבר למפרץ חיפה תפסו ספינות בריטיות את ספינותיו של נפוליאון. חלק מחייליו חלו בדֶבֶר – והוא השאיר אותם כאן. נפוליאון המשיך לעכו, נכשל, וכשנסוג – חיילי אלג'זאר חיסלו את חיילי נפוליאון החולים עם הנזירים – 15 נטבחו. ● כשהמצבה נבנתה ליקטו את עצמות חיילי נפוליאון וקברו אותם בקבר אחים. כיוון שקודם לחמו חיילי נפוליאון בקרב הפירמידות במצרים – בנו מצבה בצורת פירמידה. ● על המצבה מופיע פסוק בלטינית מקינת דוד על שאול: "אֵיךְ נָפְלוּ גִבּוֹרִים, בְּתוֹךְ הַמְּלַחְמָה", ומראה המקום הוא מלכים ב' פרק א' פסוק 25 – בתרגום הוולגטה אין ספר שמואל אלא מלכים. בתנ"ך היהודי הפסוק מופיע בשמואל ב', פרק א' פסוק כ"ה. ● המצבה נהרסה על ידי התורכים במאי 1915, והוקמה מחדש בשנת 1919. 	<ul style="list-style-type: none"> ● סטלה מאריס, ליד מצבת חיילי נפוליאון 	<p>16:40-17:00</p>

מפת הסיור



[לחצו כדי לקבל פרטים במפה אינטראקטיבית של גוגל](#)

נקודת הרחבה

שם האתר: הגנים הבהאים בחיפה
נושא ההדרכה: עיצוב הגנים הבהאים
מיקום מדויק של נקודת ההדרכה: במדרגה הראשונה או השנייה מלמעלה

הגנים מייצגים את עקרון האסתטיקה וריבוי המינים בדת הבהאית, גם של צמחים.

הגנים משמשים כאמצעי לבידוד מבנים ומרחבים חיצוניים בעלי חשיבות מיוחדת כנגד הרעש והפעילות האינטנסיבית שבסביבתם, שרובה עירונית. האווירה השקטה שנוצרת בחללים הפנימיים באמצעות הגינון, משרה שלווה מרגיעה המאפשרת התבוננות, תפילה והתכנסות רוחנית.

מספר מאפיינים משותפים לכל הגנים שתוכננו על ידי הבהאים: משחקי תאורה והצללה; שימוש באלמנטים המשלבים מים וצורות גאומטריות החוזרות על עצמן כמו מעגלים וכוכבים בעלי 8 צלעות; עיצובים סימטריים המכילים בתוכם מרכיבים אסימטריים מתוך כבוד לטבע או להיסטוריה; מיקום שטחים אינטנסיביים במרכז, ומעבר הדרגתי לצמחייה טבעית.

בגנים ניכרת השפעה פרסית. מקורם של הגנים הפרסיים מגיע עד שנת 4000 לפנה"ס. בין היתר:

- נוכחות **המים** – דגש רב למזרקות ובריכות. זרימת המים מלווה לכל אורך הגנים, הם מושכים אליהם ציפורים, וההרמוניה של המים והציוצים יוצרת מיסוך מושלם בפני רעשי העיר, ומעניקה את הרוגע הנחוץ להתנתקות משגרת היום-יום. המים במזרקות ממוחזרים.
- **אור השמש** – שימוש בצורות ובמקמים מיוחדים על מנת ללכוד את האור. צבע הוא ביטוי של אור, ובגן ישנם שילובים לכל עונה: יש עונה סגולה – כאשר עצי הג'קרנדה פורחים והחבלבל מכסה את הקרקע, עונה אדומה, צהובה וורודה. בגנים קיים משחק גוונים של הצבע הירוק, שהיה צבעו של הָבָאב (המבשר של הדת הבהאית) – שתמיד לבש ירוק: ניגוד בין הירוק העמוק של הברושים, הירוק הבוהק של הדשא והגדר החיה שביניהם.
- **צל** – עצים וצמחים משתרגים משמשים ליצירת שטחי מנוחה, להתאספויות והתבודדות.

עיטורי האבן והמתכת הפזורים בגן משמשים לנוי בלבד ואין להם משמעות דתית. יש בגנים אלפי פריטים, שעוצבו בהתאמה למוטיבים שמופיעים במקדש הָבָאב. המעקות, לדוגמה, משקפים את החלונות המעוטרים שבכיפה. הרעיון העיצובי הוא הרמוניה בין מזרח ומערב, חדש וישן, מודרני וקלאסי.

בגנים נעשה שימוש רק באבן מקומית שנחצבה בגליל. חלק מהעבודות בוצע באיטליה, באמצעות ציוד ממוחשב שאינו קיים בארץ.

רוב המבנים שנרכשו על ידי הבהאים היו עות'מאנים וערבים, ומשמשים בעיקר את הצורך לשמר את הזכרון ההיסטורי של התפתחות הדת ומייסדיה.

מבנים שנבנו על ידי הבהאים נחלקים לשתי תקופות עיקריות: מבנים שנבנו בתחילת המאה ה-20 – כגון המבנים בשכונה הפרסית בחיפה והשלב הראשון בבניית מקדש הָבָאב – נבנו בסגנון אוריינטלי מקומי. מבנים שהוקמו לאחר 1950, כולל מבנה העל של מקדש הָבָאב, נבנו ברובם בסגנון נאו-קלאסי בשילוב אלמנטים אוריינטליים.

העקרונות האדריכליים הנאו-קלאסיים: בחצרות פנימיות, מרפסות וחלונות רחבים, המאפשרים כניסת צמחייה ואור שמש אל תוך המבנה ויוצרים תחושה של ניתוק מן הסביבה המיידית מחד, ושל התמזגות עם הסביבה הגלובלית מאידך. השאיפה לאוניברסליות באה לידי ביטוי בשילוב הסגנונות הקלאסי והאוריינטלי וההטמעה של אלמנטים מתרבויות אחרות.

השוני בין תרבויות נתפס כמקור להרמוניה בקשרים בין בני אדם, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בהצהרתו של עבדול-בהא: "אם בגן הפרחים וצמחי התבלין, הלבולב והפירות, העלים, הענפים והעצים הם כולם מסוג אחד, בעלי צורה אחת, צבע אחד וסידור אחד, אין בכך כל יופי או מתיקות. אולם כאשר קיים מגוון, כל אחד מהם יתרום ליופיים ולקסמם של האחרים וייצור גינה מופלאה, ויפיע במלוא יופיו, רעננותו ומתיקותו. באותה דרך, כאשר שוני ומגוון בדרכי חשיבה, תבניות, דעות, מאפיינים וערכי מוסר של המין האנושי משתלבים תחת שליטתו של כוח עליון אחד ותחת השפעת דבריו של אלוהות אמת אחת, הם יופיעו ויוצגו כתפארת, יופי והתעלות המושלמים ביותר." ההערכה לשונות ולגיוון באה לידי ביטוי בהטמעת מאפיינים אדריכליים ועיצוביים מתרבויות שונות במבנים ובגנים.

התכנית להפוך את מדרון הכרמל כולו לגן פורח, אשר יקיף ויקשט את מקדש הַבָּאב, נולדה עוד בשנות ה-50 של המאה ה-20, כאשר הוקם המקדש. תשעה גנים מדורגים (טרסות) ראשונים נבנו וכוסו בצמחייה. בשנת 1987 הושלמו הגנים, האדריכל היה פאריבורז סהבא, שאמר: "ההשראה העיקרית שלי הייתה סיפור חייו הקצר והטראגי של הַבָּאב. במשרדי מוצבת תמונה של המבצר הקודר בו היה כלוא בתא חשוך, שלא הואר אף בנר אחד. שוביו רצו לכבות את אורו הרוחני, אך שמש זו זרחה בצד אחר של העולם, בגן שמיימי ומוצף אור על הר הכרמל המרהיב, ששמו "כרם-אל"."

[חזרה לתכני הדרכה בגנים הבהאים](#)